

В. В. Отрощенко

МІРКУВАННЯ ЩОДО КОНЦЕПЦІЙ КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

*Краса переходу — найвища краса.
В. Кобилянський (1895—1919)*

Статтю присвячено дискусії довкола осередків культуригенезу, яка трансформувалась впродовж останніх років у зіставлення осередково-пульсаційної та осередково-аккумулятивної концепцій культуригенезу з виходом на періодизацію бронзової доби півдня Східної Європи з позицій археології чи преісторії.

Ключові слова: Волго-Уральський (Південно-уральський), Дніпро-Донецький, Карпато-Дніпровський осередки культуригенезу, осередково-пульсаційна та осередково-аккумулятивна концепції культуригенезу, періодизації бронзової доби.

Промайнуло 30 років відтоді як В. Бочкар'єв збував уяву дослідників бронзової доби на пострадянському просторі виділенням Волго-Уральського осередку (очага) культуригенезу (Бочкар'єв 1991, с. 23). Формально ідею осередків культуригенезу він озвучив одним реченням роком раніше у тезах, присвячених факторам розвитку металообробного виробництва південної половини Східної Європи за доби пізньої бронзи. Згадавши гірничо-металургійні області Кавказу, Уралу, Карпато-Дунайського басейну та Альпійського регіону дослідник підкреслив, що ці ж області ставали потужними осередками культуригенезу, де зароджувалися блоки культур (Бочкар'єв 1990, с. 5). Ці позиції були ним розвинутої в наступних доповідях та статтях (Бочкар'єв 1995, с. 18—29; 2010, с. 44—59). Загалом, виділення осередків культуригенезу було сприйнято позитивно, викликавши низку додаткових міркувань, уточнень та прив'язок до вузких чи ширших регіонів Євразії за доби палеометалів (Пряхин, Саврасов 1994; Ключко 1996; Черняков 1996; Отрощенко 1996; 2005, с. 36—38; Зданович, Малютина 1996; Зданович

1997, с. 60—61; Литвиненко 2003, с. 145—152; 2005, с. 119—125 та ін.).

Тут варто звернути увагу на позиції українських археологів, що зосередили увагу на проблемах культуригенезу стосовно передовсім теренів України, а ширше — Доно-Дунайського ареалу Надчорномор'я. Ними позначені нові осередки, зокрема, Карпато-Дніпровський центр культуригенезу (Ключко 1996, с. 54—55) та Балкано-Дунайський осередок культуригенезу (Черняков 1996, с. 59). Вже на початку ХХІ ст. Р. Литвиненко поставив питання щодо взаємних зв'язків поміж Південно-Уральським (Волго-Уральським, за В. Бочкар'євим) осередком культуригенезу та культурою Бабіне (Литвиненко 2003, с. 145—149). Понад те, дослідник навіть аргументи щодо наявності поряд з Південноуральським іншого, Дніпро-Донецького (Дніпро-Донського), осередку культуригенезу бабинської культури. Ці осередки були породжені, відповідно, різними блоками археологічних культур перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (Литвиненко 2003, с. 148—149). Міркування та аргументи Р. Литвиненка не привернули належної уваги колег, а він, невдовзі, конкретизував тезу щодо Дніпро-Донецького осередку бабинського культуригенезу на базі експлуатації покладів мідної руди Донецького кряжу (Литвиненко 2005, с. 119—124).

Зрештою, на можливості функціонування Дніпро-Донецького осередку культуригенезу впродовж доби палеометалів наголосив автор цієї статті. Підставою для такого припущення стала, серед інших аргументів, ресурсна база Донецького кряжу та колонна секвенція археологічних культур, виявлених на теренах окресленого регіону від доби енеоліту до завер-

шальної фази доби бронзи (Отрощенко 2005, с. 36—38). Далі Р. Литвиненко помітив певну ієрархію серед осередків культурогенезу, поділивши їх на первинні (Кавказький, Карпато-Дунайський) та вторинні (Дніпро-Донецький та, слід вважати, Південноуральський; Литвиненко 2009a, с. 24; 2009b, с. 14—16, рис. 2).

2010 року вийшла друком збірка наукових праць В. Бочкарьова «Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы», де були зібрані та перевидані концептуальні тексти дослідника з проблематики осередків культурогенезу (Бочкарев 2010, с. 44—59). Вони безумовно вплинули на зростання уваги до культурогенетичних досліджень в археології не лише з боку археологів, але й культурологів. Останні слушно нагадують науковому загалу, що вивчення процесів культурогенезу на базі археології внесено до Уставу Інституту історії матеріальної культури РАН від 1998 р. (Бондарев, Мосолова 2019, с. 9).

Утім, на тлі зростаючого інтересу до проблематики культурогенезу в XXI ст., заслугове на увагу застережна стаття Л. Клейна «Культурогенез как понятие и концепция: скептические размышления» (Клейн 2015, с. 168—179). Торкнувшись історіографічних аспектів проблеми авторитетний аналітик застерігає колег від спокуси вийти за межі археології в нову так звану «науку» культурогенетику, анонсовану наприкінці минулого століття. Її предметом є культурогенез у загальнокультурному контексті (Флиер 1995; Кефели 2004; Бондарев 2009). Л. Клейн дотепно помітив, що культурологія, з культурогенезом включно, стали рятувальною гаванню для викладачів марксизму-ленінізму, позбавлених від початку 1990-х рр. звичної роботи. Проблемою є те, що для цієї категорії науковців показове захоплення гумільовським стилем історичних робіт без критики джерел та напрацьованих методів дослідження. Використання філософами та культурологами доробку археологів щодо культурогенезу відбувається механічно, без розуміння специфіки археологічних знань і досліджень та з ігноруванням джерельної бази останніх. Практика вивчення культурогенезу в рамках мережі археологічних культур зі системою горизонтальних та вертикальних зв'язків поміж ними дозволяє розглядати його одним з напрямів саме археології, обачливо дистанціювавшись від так званої культурогенетики з її сумнівним науковим бекграундом (Клейн 2015, с. 171—172).

Те, що застереження Л. Клейна не позбавлені сенсу засвідчують матеріали наукового симпозиуму, присвячені 80-річчю В. Бочкарьова (Санкт-Петербург, 18—22 листопада 2019 р.), де вступну узагальнюючу доповідь було довірено саме адептам культурогенетики (Бондарев, Мосолова 2019, с. 9—12). Вони задекларували створення В. Бочкарьовим концепції осередків культурогенезу, практично не розуміючи її но-

ансів та, ймовірно, не підозрюючи існування альтернативних підходів до цієї проблеми.

За наявності запити на згадану концепцію серед археологів її практична реалізація ставала справою часу. Від 2017 р. відділ археології енеоліту — бронзової доби ІА НАН України розпочав виконання науково-дослідної роботи «Культурогенез в енеоліті — бронзовому віці на теренах України» (2017—2021 рр.). Чинна тема актуалізувала увагу до проблем культурогенезу в археології серед українських науковців. Зокрема, В. Панковський надав нового імпульсу в баченні та розумінні підходів до інтерпретації осередків культурогенезу. Він визначив, зіставивши позиції учасників дискусії, наявність у літературі принаймні двох концепцій культурогенезу — осередково-пульсаційної та осередково-накопичувальної (Pankowski 2019, р. 215—225). Український дослідник доповів результати своїх досліджень на згаданому ювілейному симпозиумі, захистивши, певним чином, реноме археології (Панковский 2019, с. 15—18). Викладене ним бачення концепцій культурогенезу відкриває шлях до ширшого обговорення цієї теми.

Назву першої з концепцій сформулював В. Бочкарьов, припустивши, що культурно-історичний процес за доби бронзи мав осередково-пульсаційний характер. Він вважає, що така модель культурогенезу більш за все відповідає новітній хронології XXI ст., яку пропонує називати археолого-радіокарбонною (Бочкарев 2013a, с. 11). Далі, відштовхуючись від осередково-пульсаційної концепції, дослідник виходить на перманентно дискусійну проблему хронології та періодизації бронзової доби півдня Східної Європи. Свій варіант технологічної періодизації на базі аналізів продукції металовиробництва В. Бочкарьов озвучує та видає в матеріалах російсько-німецького наукового колоквиуму «Принципи датування пам'яток доби бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя», 2—3 грудня 2013 р. (Бочкарев 2013b, с. 59—77). На цьому ж колоквиумі Б. Говедариця висловив сумнів у тому, що концепції періодизації, побудовані на «базовій сировині», зможуть мати якесь серйозне значення в сучасній археології. Дослідник вважає перспективнішою класифікацію на основі культурно-історичного розвитку, за сприяння «безтипологічної» абсолютної хронології, здатну відтворити детальнішу картину преісторії Євразії (Говедарица 2013, с. 58). І з ним важко не погодитися.

Що ж до осередково-аккумулятивної концепції культурогенезу, прихильниками якої названо В. Отрощенка та, з певними застереженнями, А. Пряхіна, то вона дійсно була інспірована творцем осередково-пульсаційної концепції. На відміну від останньої осередком культурогенезу вважається не пульсуючий час від часу та за сприятливих умов ге-

нератор новацій, що провокує творення нових культур на обширах Євразії з різних локацій, а досить усталена в своїх межах область поступального формування археологічних культур. Обов'язковою умовою функціонування такого осередку ставала ресурсна самодостатність регіону, а практичним його виявом є колонна секвенція археологічних культур (Клейн 2013, с. 413—416, рис. 1). По-суті осередок є депозитарієм харизматичної пасіонарності еліт, які періодично розпалюють етнополітогенез (Панковський 2019, с. 16).

В. Панковський доводить, що за виявленими концепціями культурогенезу стоять різні підходи до розуміння сутності культурних депозитів, базовані, відповідно, на засадах археології чи преісторії (Панковський 2019, с. 15—16). Схоже, що симпатії дослідника тут на боці археології й творця осередково-пульсаційної концепції В. Бочкарьова, який запропонував у розвиток своїх ідей згадану вище періодизацію бронзового віку, засновану на змінах у технологіях металовиробництва (Бочкарев 2013b, с. 66—77).

Автор, натомість, обстоює періодизацію бронзової доби України, побудовану на зміні обріїв (горизонтів) археологічних культур, сформованих, здебільшого, на базі місцевих осередків культурогенезу, зокрема Дніпро-Донецького та Карпато-Дніпровського (Отрощенко 2016; 2018). Показово, що адепти обох концепцій культурогенезу зрештою переходять до використання їх у своїх періодизаційних схемах бронзової доби.

В. Бочкарьов, зокрема, звертає увагу на той беззаперечний факт, що періодизація В. Городцова від середини ХХ ст. почала давати збої: з'явилися нові археологічні культури, образно названі пітерським археологом «бездомними» (бабинська, абашевська, сеймінсько-турбінська, синташтинська, покровська) чи навіть «неіснуючими» (воронезька, приказанська). Точаться дискусії до яких періодів трійстої схеми В. Городцова їх відносити. Це стало підставою для беззастережного висновку, що традиційна періодизація доби бронзи знаходиться в глибокій кризі (Бочкарев 2013a, с. 8—9; 2013b, с. 64—65). Виходом з неї науковець вважає дистанціювання від періодизації, побудованої на послідовності археологічних культур та підкріпленої стратиграфією. Натомість пропонується технологічна періодизація бронзової доби, знову ж таки трійста. В колі російських археологів ніби існує домовленість, що періодів бронзової доби має бути неодмінно три. Базується нова періодизація на змінах у технологіях металовиробництва, поза конкретними археологічними культурами. Останні вже постфактум розподіляються за періодами та субперіодами нової періодизації (Бочкарев 2013b, с. 66—69).

Не вважаю технологічну періодизацію В. Бочкарьова неспроможною, що мені закидає

В. Панковський, а лише «не менш суперечливою, ніж попередні» (Отрощенко 2016, с. 61). Звертаю увагу на її обмежену джерельну базу (сировина та продукти металовиробництва) та досить вільний розподіл археологічних культур за комірчинами цієї періодизації, яка не завжди відповідає їх фактичній послідовності в часі. Так, до другого періоду потрапляють як розвинуті катакомбні культури, так і блок посткатакомбних культур (Бочкарев 2013b, с. 73). Але ж останні вже визначають якісно іншу добу в преісторії та історії ранніх державних утворень Старого світу в усіх сферах життя. В одному субперіоді Шв знаходимо різночасові культури пізньої (Ноуа, Сабатинівка) та фінальної (Білозерка, Бондариха) бронзи (Бочкарев 2013b, с. 74). Поза тим, перші дві культури знаменують вищу стадію розквіту системи пасторалізму, з металовиробництвом включно, а другі — згорання останнього за доби жорстокої кризи в усіх сферах життя, відпливу населення й режиму виживання для тих хто лишився в Степу. Відомо, що криза пасторалізму зрештою була подолана шляхом переходу до номадизму, кочового способу життя. На пошуки виходу з цієї кризи з наступним проривом в історію й пішло 300 років доби фінальної бронзи.

Бентежною є теза, що на сусідніх теренах співіснували культури, що формально відносяться до різних періодів доби бронзи. Вона потребує конкретизації, наочних прикладів. В. Бочкарьов пояснює цей алогізм протяжністю в часі просування технологічних імпульсів з пульсуючих осередків культурогенезу до віддалених від джерела пульсацій земель за схемою центр — периферія (Бочкарев 2013b, с. 74—75). Показово, що запропонована модель культурогенезу створює в її автора ілюзію ходіння по колу від одного осередку культурогенезу до іншого після чергової пульсації. І так впродовж усієї доби бронзи на півдні Східної Європи (Бочкарев 2013a, с. 11; 2013b, с. 74—75). «Ходіння по колу» не є вдалим образом для бронзової доби загалом. Скільки б періодів не виділяв той чи інший дослідник щодо неї, а технологічні новації, прогрес та поступ в усіх сферах життя тогочасного населення є очевидними від культури до культури на кожному наступному етапі розвитку. Еволюція тут наочна, а окремі факти деволуції були явищами локальними, тимчасовими.

Періодизація автора виходить, як показав В. Панковський, з позицій осередково-аккумулятивної концепції культурогенезу. Конкретно вона базується на колонній секвенції археологічних культур Дніпро-Донецького осередку культурогенезу. За її основу взято традиційну періодизацію В. Городцова зі введенням додаткових періодів для згаданих вище «бездомних» та «неіснуючих» археологічних культур. Корифей російської археології, піднімаючи культурну цілину на сході України 120 років

тому, їх просто не помітив із причин, які стали зрозумілими лише пізніше, з накопиченням та аналізом нової інформації.

Враховуючи, що періодизація В. Городцова є одним із найбільших досягнень археології минулого століття (Бочкарев 2001, с. 8), відхід від неї чи підміну її технологічною періодизацією доби бронзи вважаю за недоцільне. Обидві періодизації мають право на життя й повинні удосконалюватися паралельно на конкурентних засадах, як і будь-які інші схеми вертикального поділу преісторії. Зрештою, множинність періодизацій допускає й В. Бочкарьов.

Задля подолання позначеної ним «кризи», пропоную доповнити троїсту схему В. Городцова періодами, які корифей не помітив чи не знайшов у розкопаних ним курганах Сіверсько-донецчини. Нині стає очевиднішим, що бронзовий вік півдня Східної Європи не влазить у Прокрустове ложе троїстої періодизації. Так, свого часу В. Городцов не побачив культурної та стратиграфічної специфіки еталонних нині поховань культурного кола Бабіне, віднісши їх гамузом до зрубної культури. Його ввела в оману позірна схожість дерев'яних поховальних конструкцій, розділених українськими археологами на бабинські, виготовлені з дошок, та власне зруби з колод, лише за 70 років по тому (Братченко 1977, с. 24—26; Писларий 1982, с. 169—191, рис. 2—4, 6—7, 10). Перші в усіх випадках передували другим і стали підставою для виділення перехідного періоду від середнього до пізнього бронзового віку (Писларий 1980, с. 58). Нині цей період датується за каліброваними датами зі закритих та стратифікованих комплексів 2200 — 1800 р. до н. е. (Литвиненко 2009а, с. 26; Мимоход, Шишлина, Хоммель 2020, с. 103—110).

Доба фінальної бронзи не була репрезентована в курганах, досліджених В. Городцовим, але цей заключний період бронзової доби чітко представлений обрієм таких археологічних культур як білозерська, білогрудівська, бондарихінська, які займають окремий проміжок часу (1200—900/800 р. до н. е.). Нині він репрезентований культурними шарами стратифікованих поселень та похованнями не лише в ареалах названих культур, але й на Сіверсько-донецчині (Пробийголова 2018, с. 12—14).

Перехід від одного періоду до наступного неодмінно пов'язаний з творенням нових культур в осередках культурогенезу. Відповідно, горизонти, обрії чи блоки археологічних культур передбачають синхронне існування їх у межах одного періоду на різних теренах. Коли ж фіксується асинхронність культурних комплексів, то слід шукати додатковий період для тих культур, які випадають зі напрацьованих нині схем періодизації. Такі культури можна підняти чи опустити в більш ранній чи пізніший обрій, або ж виділити для них новий, досі не помічений період.

Так, ймовірно, доцільно виділити перехідний період поміж раннім та середнім бронзовим віком, куди потраплять ранньокатакомбна культура чи донецька катакомбна культура раннього етапу, полтавкинська культура та найпізніші поховання ямної спільноти, синхронні ранній катакомбній за речовим комплексом (Братченко 2001, с. 50—70; Санжаров 2001, с. 44—69, 149). Але це питання потребує додаткового обґрунтування.

Вважаю, що нині ще рано проводити вододіл між археологією та праісторією на базі аналізу двох названих концепцій культурогенезу, репрезентованих досі на рівні тез та окремих статей. Підозрюю, що обидві концепції вже увійшли до сегменту преісторії, жодним чином не пориваючи з археологічною пуповиною. Та й, загалом, не певен, що наративи первісної археології та преісторії варто так вже категорично розмежовувати. Слід пам'ятати, що преісторія ще не є історією й унікаліти щодо першої таких словосполучень як «культурно-історична спільнота / область», позаяк за первісної доби населення теренів України формально й об'єктивно лишалися доісторичним (Отрощенко 2011, с. 159—160).

Ну а тепер дециця особистого. В. Панковський, виступаючи з позицій осередково-пульсаційної концепції культурогенезу, доходить висновку, що періодизація В. Отроценка не є археологічною, будучи культурно-хронологічною схемою регіональної преісторії (Панковський 2019, с. 16). Вважаю, що концепція, з огляду на її вербальну субстанцію, не може оцінювати чийсь періодизацію самотужки. А ось її творці спроможні цілком. Нагадаю їм лише, що будь-яка періодизація преісторії є схемою. Тут гризе питання: періодизація бронзового віку В. Городцова ще лишається археологічною чи вже стала рутинною «схемою преісторії» для східноукраїнського регіону?

Наостанок торкнуся ритмів культурогенезу. Причини культурних трансформацій завжди були комплексними, багатограними й не могли зводитися до новацій у сфері металургії та пояснюватися виключно ними. Визначальну роль у змінах культурного ландшафту відігравали, зокрема, кліматичні зрушення. Явища та події, що мали місце близько 3200, 2200, 1200 р. до н. е. ставали віхами кардинальних змін у житті та побуті населення степів Євразії, викликаних чи не в першу чергу катастрофічними змінами клімату. У першому випадку зміна теплої та вологої атлантичного періоду холоднішим та сухішим суббореальним мала наслідком руйнування культурної спільноти Кукутень-Трипілля та утвердження з часом могутньої ямної культурної спільноти. Природні катаклізми ХХІІ ст. до н. е. призвели до деструкції культур катакомбної спільноти й формування культурного кола Бабіне та обрію синхронних йому культур. Небувала актив-

ність Сонця в XIII ст. до н. е. мала наслідком негативні кліматичні зміни на початку XII ст. до н. е., що підвели рису існуванню культур зрубної спільноти. На їхніх руїнах утвердилися культури фінальної бронзи. Проте, й зміни кліматичних умов в напрямку оптимального сполучення тепла й вологи давали поштовх до культурогенезу за діб середньої (катакомбні культури) та пізньої (зрубні культури) бронзи.

Отже, потенціал творення нових культур включався як на фазі загострення кризи, так і успішного подолання її. Пульсації осередків культурогенезу ставали наслідком збігу обставин різного роду: господарчих, соціальних, ідеологічних. Вони були детерміновані кліматичними змінами та міграціями. Тому й вивчати їх слід комплексно. Зразковим тут є підхід до вивчення обставин та факторів бабинського культурогенезу за переходу від «катакомбного середньовіччя» до «героїчної епохи» бойових колісниць (Литвиненко 2009а, с. 16). Результатом ставала нова матеріальна якість — археологічна культура чи блок культур та, відповідно, період розвитку конкретних людських спільнот.

Нині обидві концепції культурогенезу та пов'язані з ними періодизації доби бронзи втілені в текстах і вже стали темою дискусій, а їх ліпшу чи гіршу ґрунтовність визначить лише час.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарев, А. В., Мосолова, Л. М. 2019. Вклад В. М. Масона и В. С. Бочкарева в развитие российских культурогенетических исследований евразийских народов в эпоху палеометалла. В: Поляков, А. В., Ткач, Е. С. (ред.). *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции)*. П.: Связи, контакты и взаимодействия древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV—II тыс. до н. э.). К 80-летию со дня рождения выдающегося археолога В. С. Бочкарева. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 9-12.

Бочкарев, В. С. 1990. Факторы развития металлообрабатывающего производства южной половины Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. В: Кершнер-Горбунова, Н. Г., Качалова, Н. К. (ред.). *Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа)*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 4-5.

Бочкарев, В. С. 1991. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы. В: Масон, В. М. (ред.). *Социогенез и культурогенез в историческом аспекте*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 24-27.

Бочкарев, В. С. 1995. Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 18-29.

Бочкарев, В. С. 2001. Периодизация В. А. Городцова в контексте хронологических исследований Европейского бронзового века. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристики*

ка культур, хронология и периодизация. Самара: НТЦ, с. 8-10.

Бочкарев, В. С. 2010. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо Ол.

Бочкарев, В. С. 2013а. Археологические проблемы радиоуглеродной хронологии (по материалам эпохи бронзы южной половины Восточной Европы). В: Черленок, Е. А. (ред.). *Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. Материалы тематической научной конференции*. Санкт-Петербург: Скифия-принт, с. 7-12.

Бочкарев, В. С. 2013б. «Радиоуглеродная революция» и проблема периодизации памятников эпохи бронзы южной половины Восточной Европы. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; СПбГУ, с. 59-76.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о бабинской культуре (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Говедарица, Б. 2013. К концепции бронзового века: проблемы и перспективы (?) одной устаревшей методологии. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; СПбГУ, с. 52-58.

Зданович, Г. Б., Малюгина, Т. С. 1996. Абашевская культура и синташтинский очаг культурогенеза. В: *Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии. Тезисы докладов МНК (Тамбов 2—5 декабря 1996 г.)*. Тамбов, с. 60-61.

Зданович, Д. Г. 1997. *Синташтинское общество: социальные основы «квази-городской» культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы*. Челябинск: ЧелГУ.

Клейн, Л. С. 2013. *Этногенез и археология*. 1. Санкт-Петербург: Евразия.

Клейн, Л. С. 2015. Культурогенез как понятие и концепция: скептические размышления. *Записки ИИМК РАН*, 11, с. 168-179.

Клочко, В. І. 1996. Карпато-Дніпровський центр культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*. 1. Донецк: ДонГУ, с. 54-56.

Литвиненко, Р. О. 2003. Южноуральский очаг культурогенеза и культура Бабино (КМК): проблема взаимосвязи. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Абашевская культурно-историческая общность: Истоки, развитие, наследие. Материалы международной научной конференции. Чебоксары, 26—30 мая 2003 года*. Чебоксары, с. 145-152.

Литвиненко, Р. О. 2005. До проблеми металовиробництва культури Бабине. В: Толочко, П. П., Дорофеев, В. Н. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали II-го міжнародного Картамиського польового семінару)*. Алчевськ, с. 119-125.

Литвиненко, Р. О. 2009а. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Литвиненко, Р. О. 2009б. Обстоятельства и факторы бабинского культурогенеза. *Археология восточноевропейской лесостепи*, с. 11-18.

Мимоход, Р. А., Шишлина, Н. И., Хоммель, П. 2020. ¹⁴C данные кургана 1 мог. Пологи и радиоуглеродная хронология днепро-донской бабинской культуры. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.).

Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення. Київ; Запоріжжя: Олег Філюк, с. 103-113.

Отрощенко, В. В. 1996. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков. *Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской Степи и Лесостепи*. Воронеж, 2, с. 29-31.

Отрощенко, В. В. 2005. Дніпро-Донецький осередок культурогенезу (постановка проблеми). В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 36-38.

Отрощенко, В. В. 2011. Проблеми вивчення пам'яток Бабинської спільноти Середньої Наддніпряниці. *Переяслівка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 5 (7), с. 159-162.

Отрощенко, В. В. 2016. Бронзова доба України: досвід періодизації. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету*, 9: Датування — хронологія — періодизація, с. 58-68.

Отрощенко, В. В. 2018. Періодизація бронзового віку України. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, 25—27 листопада 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 92-93.

Панковский, В. Б. 2019. Очагово-аккумулятивная концепция культурогенеза. В: Поляков, А. В., Ткач, Е. С. (ред.). *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции)*. II: Связи, контакты и взаимодействия древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV—II тыс. до н. э.). К 80-летию со дня рождения выдающегося археолога В. С. Бочкарева. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 15-18.

Писларий, И. А. 1980. Итоги изучения памятников середины II тыс. до н. э. в Донецкой лесостепи. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: ДГУ, с. 58.

Писларий, И. А. 1982. О методе проверки однородности массива археологических памятников. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Новые методы археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 169-193.

Пробийголова, О. С. 2018. *Населення нижньої течії Сіверського Дінця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 1994. Металлургия и металлообработка населения срубной культурно-исторической общности Донецко-Донской лесостепи. В: *Срубная культурно-историческая область: Материалы III Рыковских чтений (Саратов, октябрь 1994 г.)*. Саратов, с. 31-35.

Санжаров, С. Н. 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: ВНУ.

Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*. 1. Донецк: ДонГУ, с. 59-64.

Pankowski, V. 2019. The diversity in the theory of cultural genesis for the eastern European Bronze Age. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? Social Dimention of Tehnology and Transformation*. Leiden, p. 215-228.

REFERENCES

Bondarev, A. V., Mosolova, L. M. 2019. Vklad V. M. Masona i V. S. Bochkareva v razvitie rossijskikh kulturogeneticheskikh issledovanii evrazijskikh narodov v epokhu paleometalla. In: Poliakov, A. V., Tkach, E. S. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy, Tsentralnoi Azii i Iuzhnoi Sibiri v kontekste svyazei i vzaimodeistvii v evrazijskom kulturnom prostanstve (novye dannye i kontseptsii)*. II: Svязи, kontakty i vzaimodeistviia drevnikh kultur Severnoi Evrazii i tsivilizatsii Vostoka v epokhu paleometalla (IV—II tys. do n. e.). K 80-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkhologa V. S. Bochkareva. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 9-12.

Bochkarev, V. S. 1990. Faktory razvitiia metalloobrabatyvaiushchego proizvodstva iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy v epokhu pozdnei bronzy. In: Kershner-Gorburonova, N. G., Kachalova, N. K. (ed.). *Problemy drevnei istorii Severnogo Prichernomoria i Srednei Azii (epokha bronzy i rannego zheleza)*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 4-5.

Bochkarev, V. S. 1991. Volgo-Uralskii ochag kulturogenеза epokhi pozdnei bronzy. In: Mason, V. M. (ed.). *Sotsiogenез i kulturogenез v istoricheskom aspekte*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 24-27.

Bochkarev, V. S. 1995. Karpato-Dunaiskii i Volgo-Uralskii ochagi kulturogenеза epokhi bronzy. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita—bronzy Srednei i Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 18-29.

Bochkarev, V. S. 2001. Periodizatsiia V. A. Gorodtsova v kontekste khronologicheskikh issledovanii Evropeiskogo bronzovogo veka. In: Kolev, Iu. I. (ed.). *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologii i periodizatsiia*. Samara: NTTs, s. 8-10.

Bochkarev, V. S. 2010. *Kulturogenез i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: Info Ol.

Bochkarev, V. S. 2013a. Arkheologicheskie problemy radiokarbonnoi khronologii (po materialam epokhi bronzy iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy). In: Cherlenok, E. A. (ed.). *Problemy periodizatsii i khronologii v arkhologii epokhi rannego metalla Vostochnoi Evropy. Materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: Skifia-print, s. 7-12.

Bochkarev, V. S. 2013b. «Radiokarbonnaia revoliutsiia» i problema periodizatsii pamiatnikov epokhi bronzy iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy. In: Nosov, E. N. (ed.). *Printsipy datirovaniia pamiatnikov epokhi bronzy, zheleznogo veka i srednevekovia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN; SPbGU, s. 59-76.

Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o babinskoj kulture (mnogovalikovo keramiki). In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Govedaritsa, B. 2013. K kontseptsii bronzovogo veka: problemy i perspektivy (?) odnoi ustarevshei metodologii. In: Nosov, E. N. (ed.). *Printsipy datirovaniia pamiatnikov epokhi bronzy, zheleznogo veka i srednevekovia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN; SpbGU, s. 52-58.

Zdanovich, G. B., Maliutina, T. S. 1996. Abashevskaiia kultura i sintashtinskii ochag kulturogenеза. In: *Abashevskaiia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy stepi i lesostepi Evrazii. Tezisy dokladov MNK (Tambov 2—5 dekabria 1996 g.)*. Tambov, s. 60-61.

Zdanovich, D. G. 1997. *Sintashtinskoe obshchestvo: sotsialnye osnovy «kvazi-gorodskoi» kultury Iuzhnogo Zauralia epokhi srednei bronzy*. Cheliabinsk: ChelGU.

Klein, L. S. 2013. *Etnogenез i arkhologiiia*. 1. Sankt-Peterburg: Evraziia.

Klein, L. S. 2015. Kulturogenез kak poniatie i kontseptsii: skepticheskie razmyshleniia. *Zapiski IIMK RAN*, 11, s. 168-179.

Klochko, V. I. 1996. Karpato-Dniprovskii tsentr kulturogenеза. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazovje v sisteme evrazijskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek)*. 1. Donetsk: DonGU, s. 54-56.

Litvinenko, R. O. 2003. Iuzhnouralskii ochag kulturogenеза i kultura Babino (KMK): problema vzaimosviasi. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Abashevskaiia kulturno-istoricheskaia ob-*

shchnost: Istoki, razvitie, nasledie. *Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Cheboksary, 26—30 maia 2003 goda.* Cheboksary, s. 145-152.

Lytvynenko, R. O. 2005. Do problemy metalovyrobnytstva kultury Babyne. In: Tolochko, P. P., Dorofeev, V. N. (eds.). *Problemy hirnycnoi arkhelohii (materialy II-ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho seminaru).* Alchevsk, s. 119-125.

Lytvynenko, R. O. 2009a. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok).* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Litvinenko, R. O. 2009b. Obstoiatstva i faktory babin-skogo kulturogeneza. *Arkheologiiia vostochnoevropskoi lesostepi*, s. 11-18.

Mimokhod, R. A., Shishlina, N. I., Khommel, P. 2020. 14S dannye kurgana 1 mog. Pologi i radiouglerodnaia khronologiiia dnepro-donskoi babin-skoi kultury. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (ed.). *Polohivskiy posokh: dosvid mizhdyst-syplinarnoho vyvchennia.* Kyiv; Zaporizhzhia: Oleh Filiuk, s. 103-113.

Otroshchenko, V. V. 1996. Iuzhnouralskii ochag kulturogeneza na osi passionarykh tolchkov. *Dono-Donetskii region v sisteme drevnosti epokhi bronzы vostochno-evropskoi Stepi i Lesostepi.* Voronezh, 2, s. 29-31.

Otroshchenko, V. V. 2005. Dnipro-Donetskii osередok kulturohenezy (postanovka problemy). In: *Problemy doslidzhen-nia pam'iatok arkhelohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arkhelohichnoi konferentsii, prysviachenoii 85-richchiu Luhanskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu.* Luhansk: Shliakh, s. 36-38.

Otroshchenko, V. V. 2011. Problemy vyvchennia pam'iatok Babynskoi spilnoty Serednoi Naddniproshchyny. *Pereiasliu-ka: naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 5 (7), s. 159-162.

Otroshchenko, V. V. 2016. Bronzova doba Ukrainy: dosvid periodyzatsii. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, Instytut arkhelohii Zheshivskoho universytetu*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia, s. 58-68.

Otroshchenko, V. V. 2018. Periodyzatsiia bronzovoho viku Ukrainy. In: *I vseukrainskii arkhelohichnyi z'ezd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei.* Nizhyn, 25—27 lystopada 2018 r. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 92-93.

Pankovskii, V. B. 2019. Ochagovo-akkumulativnaia kontseptsiia kulturogeneza. In: Poliakov, A. V., Tkach, E. S. (eds.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy, Tsentralnoi Azii i Iuzhnoi Sibiri v kontekste sviazi i vzaimodeistvii v evraziiskom kulturnom prostranstve (novye dannye i kontseptsii).* II: Sviaz, kontakty i vzaimodeistviia drevnikh kultur Severnoi Evrazii i tsivilizatsii Vostoka v epokhu paleometalla (IV—II tys. do n. e.). K 80-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa V. S. Bochkareva. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 15-18.

Pislarui, I. A. 1980. Itogi izucheniia pamiatnikov serediny II tys. do n. e. v Donetskoii lesostepi. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkhelohii AN USSR.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 58.

Pislarui, I. A. 1982. O metode proverki odnorodnosti masiva arkheologicheskikh pamiatnikov. In: Gening, V. F. (ed.). *Novye metody arkheologicheskikh issledovaniia.* Kiev: Naukova dumka, s. 169-193.

Probyholova, O. S. 2018. *Naseleenniia nyzhnoi tekhii Siverskoho Dintsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period doby piznoi bronzы.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Priakhin, A. D., Savrasov, A. S. 1994. Metallurgiiia i metalloobrabotka naseleniia srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti Donetsko-Donskoi lesostepi. In: *Srubnaia kulturno-istoricheskaiia oblast: Materialy III Rykovskikh chteniia (Saratov, oktiabr 1994 g.).* Saratov, s. 31-35.

Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazovia.* Lugansk: VNU.

Cherniakov, I. T. 1996. *Kultura mnogovalikovoii keramiki — vostochnyi areal Balkano-Dunaiskogo ochaga kulturogeneza.* In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnosti (eneolit — bronzovyi vek).* 1. Donetsk: DonGU, s. 59-64.

Pankowski, V. 2019. The diversity in the theory of cultural genesis for the eastern European Bronze Age. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? Social Dimention of Tehnology and Transformation.* Leiden, p. 215-228.

V. V. Otroshchenko

REFLECTIONS ON THE CONCEPTS OF CULTUROGENESIS

The concept of centers of culturogenesis, formulated and developed by V. Bochkarev was accepted and caused a number of considerations, clarifications and links to the regions of Eurasia during the Paleometal era. The implementation of the topic «Culturogenesis in the Eneolithic — Bronze Age in Ukraine» at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine brought the attention to the problems of culturogenesis. V. Pankovskiy, comparing the points of the participants in the discussion on the vision of the manifestations of culturogenesis, determined the existence of two of its concepts — center-pulsating and center-accumulative. The researcher believes that the existing concepts of culturogenesis are different approaches to understanding the essence of cultural deposits, based on the principles of archaeology or prehistory. V. Pankovskiy's sympathies on the side of archaeology and the creator of the center-pulsating concept of culturogenesis of V. Bochkarev, who proposed the periodization of the Bronze Age, based on technological changes in the production of non-ferrous metals. The author considers such periodization to be no less controversial than the previous ones, given its limited source base. V. Pankovskiy, based on the center-pulsating concept of cultural genesis, concludes that the periodization of V. Otroshchenko is not archaeological, being a cultural-chronological scheme of regional prehistory. To my opinion, the concept, due to its delicate substance, cannot be applied in assessing certain periodization on its own. However, its creators are capable of it completely. It should be reminded that any periodization of prehistory is a scheme. The question is the following: is the periodization of the Bronze Age made by V. Gorodtsov an archaeology or a scheme of regional prehistory? In general, it is too early to draw a line between archaeology and prehistory by comparing two concepts represented at the level of theses and individual articles. Both concepts of culturogenesis have already entered the segment of prehistory, without breaking with its archaeological «umbilical cord». Primitive archaeology and prehistory should not be too different.

Keywords: Volga-Ural (South Ural), Dnipro-Donetsk, Carpathian-Dnipro centers of culturogenesis, center-pulsating and center-accumulative concepts of culturogenesis, periodization of the Bronze Age.

Одержано 9.12.2020

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

OTROSHCHENKO Vitalii V., Doctor of Historical Sciences, Professor, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5707-8384, e-mail: otrok_o@ukr.net.